Araştırma Makalesi / *Research Article*

Tek Parti Dönemi'nden 1960'lara Diyanet İşleri Başkanlığı: Din-Devlet İlişkisinin Kurumsallaşması[1]

Presidency Of Religious Affairs From One Party Era To The 1960S: The Institutionalization Of Religion-State Relation

Mehmet Talha PAŞAOĞLU[*]

TYB AKADEMİ / 2020 / 28: 161-184

Öz

Bu çalışmanın konusu Diyanet İşleri Başkanlığının üstlendiği ve ona atfedilen siyasi roller çerçevesinde Tek Parti Dönemi'nden 1960 Darbesi sonrasına kadarki dönemde din-devlet ilişkisinin kurumsallaşma öyküsüdür. Cumhuriyet tarihi boyunca din-devlet ilişkisinin merkezinde konumlanan kurumun Tek Parti Dönemi'nden itibaren taşıdığı sembolik-işlevsel önemin inkâr edilmediği belirtilmelidir. Bu yıllarda Sünni İslam'ın Türkiye'deki tarihselliği bağlamında kurumun toplumsal hayatı belirleyici-denetleyici rolünün ön plana çıkarıldığı söylenebilir. Laik devletin tek büyük dinî kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı, siyasi işlevi ile, kurumsal tarihinin başından itibaren, ana hatları çizilmiş bir izleğe sahiptir. Kurumun ilk yıllarından itibaren yasal çerçevesi içinde din işlerinin idaresi olarak tanımlanan görev alanı hutbeler ve yayınlar aracılığı ile genişletilir. Çok partili hayata geçişle birlikte din politikasında liberalleşmeye bağlı açılımlar yasal mevzuat ve yayın politikası açısından idare işlevinin esnetilmesi anlamı taşır. DP iktidarı döneminden itibaren Başkanlığın toplumsal rolünün ve etki alanının genişlemesi, 1960 Darbesi sonrasında istikrarsız bir siyasi döneme girilmesine karşın, 1965'teki 633 sayılı düzenlemeyle kanunî hale gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: *din-devlet ilişkisi, kurumsallaşma, din politikası, Diyanet*

* Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Bölümü, Orcid Id: 0000-0003-3427-0730

1 Bu çalışma, yazarın 2019 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladığı "Din-Siyaset İlişkisinin Kurumsallaşması: Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği" başlıklı doktora tezinden oluşturulmuştur.

Geliş tarihi: 26.08.2019 / **Kabul Tarihi:** 01.12.2019

Abstract

The topic of this study is the institutionalization of religion-state relation in the context of the Presidency of Religious Affairs' (namely Diyanet) role undertaken by it or attributed to it, from One Party Era to the post-1960 Coup. During the Republican era, symbolic and functional cruciality of the Presidency, situated at the centre of the religion-state relations, has not been denied and in the context of the historicality of Sunni Islam in Turkey, it can be argued that it was focused on its determinative and supervising role in social life. Since the very beginning of its institutional history Diyanet, the only biggest religious institution of the Secular State, with its political function, has a path which was mainly drawn. The assigned position of the institution described as the directorate of religious affairs in its legal framework has been expanded by means of khutbes and publications. With the transition to multi-party era, liberalization initiatives in religious policies mean that administrative function was stretched with regards to legal regulations and editorial policy. The Directorate's expanding sphere of influence and social role from the Democratic Party era became legal with Law no. 633 (1965) in spite of beginning of an unstable political era.

Keywords: *religion-state relations, institutionalization, religious policy, Diyanet*

Giriş

Diyanet İşleri Başkanlığı, kamusal kaynakların önemli bir kısmının ayrıldığı bir kurum olarak kamu yönetimi-siyaset ayrımı üzerine yapılan tartışmalar için kayda değer bir örneklik sunar. Carl Joachim Friedrich'in editörlüğünü yaptığı kült eser *Public Policy*'den (1940) beri kamu yönetimi ve siyaset ayrımı üzerine yürütülen tartışmaların temelinde "kamu politikası" kavramı yer almış olsa da, Türkiye'de din kurumunun devletle ilişkisi bu kavramın ve siyaset-kamu yönetimi arasında varsayılan ayrımların ötesindedir. Friedrich, iktidarın kendisi ile yönetimi arasında varsayılan ayrımın mutlak olmadığını vurgular; yani siyaset ve yönetim her ne kadar ilki yapımda ve ikincisi uygulamada baskın olsa da her daim birlikte ve sürerli bir rol oynarlar.[2] Bugün kamu yönetimi kamu çıkarına ilişkin eylemlerle bağdaştırılırken, siyaset, daha çok aktörlerin iktidar kazanımı ve kaybıyla ilişkilendirilmektedir. Oysa böyle pür-i pak bir ayrımın mümkün olmadığı ve kamu çıkarı adına yapılan politikaların gündelik siyasetle iç içe geliştiği bilinmektedir. Benzer şekilde, siyasetin verili bir durumda neyin yapılıp yapılmaması gerektiği hakkında alınan kararlara bağlı olduğu göz önüne alındığında karar alıcıların başat önemi

2 C. J. Friedrich ve Edward S. Mason, *Public Policy*, Harvard University Press, Cambridge 1940, ss. 3-25.

göz ardı edilemez. Genel ve özel çerçevede hem karar alıcıların hem de siyasi dinamiklerin etkisini ortaya koyan bu yaklaşım, kamu politikasını hükümetlerin hayata geçirmeyi ya da geçirmemeyi tercih ettikleri eylemler nispetinde tanımlayan[3] Thomas Dye'ın aksine kamu ve siyaset ilişkisinin hükümet eylemleriyle sınırlı görülmemesi gerektiğine işaret eder. Kamu yönetimi ve siyaset arasında varsayılan ayrımların dinin devlet ile doğrudan ilişkisini ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın siyasi rolünü anlamayı imkânsız kıldığı söylenebilir.

Türkiye'de din-devlet ilişkisi bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığının bir aktör olarak ortaya çıkışı, onun kurumsallaşma süreciyle yakından ilgilidir. Kurumsallaşmış bir örgütün kendine özgü bir karakter kazanmış olduğu ve ayırt edici bir kurumsal yeterliliğe sahip olduğu söylenir.[4] Kurumsallaşma genellikle, zayıf veya sınırlı bir şekilde organize olmuş, istikrarsız faaliyetlerin düzenli/istikrarlı kalıplara dönüşmesi anlamını taşır.[5] Kurumsal faaliyetler, belirli kalıplara ve niteliklere büründükçe, güçlü organizasyonlar olarak etki edebilmelerinin yanı sıra, belirli normların ve tekrarların üretilerek sürdürülmeleri ve kalın çizgilerle sınırlandırılmış alanlarla çerçevelendirilmeleri söz konusu olur; kurumsallaşma süreçleri resmî bir yapının inşasıyla gayrı resmi normların, yönetimsel ritüellerin ortaya çıkıp sürdürülmesini bir arada içerir.[6] Geoffrey Hodgson, kurumların eylemliliği hem kısıtladığını, hem de ona olanak tanıdığını iddia etmiştir: Kurum içi kuralların varlığı, kısıtlamayı içerdiği kadar olasılıkları da geliştirmiştir; aksi taktirde ortaya çıkması mümkün olmayacak eylemler ve tercihler kurumlar sayesinde meydana gelirler.[7] Kurumun sürekliliği kurumsal geleneğin yaşatılmasına bağlıdır.

Bu bağlamda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bir aktör olarak hangi koşullarda çerçevelendirildiği önemli bir sorudur. Bu çalışmada önce Şer'iye ve Evkaf Vekaleti ile, onu ikame eden Diyanet İşleri Reisliğinin kurulmasından 1950'de Diyanet İşleri Başkanlığı adını almasına kadar geçen çeyrek asır boyunca din-devlet ilişkisinin seyri irdelenecektir. Daha sonra 1950 sonrası kurumun resmî yayınları ve kurumsallaşmayı görünür kılan belgelerde, 3 Mart 1924 tarihli 429 sayılı yasada öngörülen "din işlerinin idaresi" olarak özetlenebilecek görevlerle sınırlı kalıp kalmadığı analiz edilecektir.

3 Thomas R. Dye, *Understanding Public Policy*, Pearson Education, New Jersey 2013, s. 3.

4 Philip Selznick, "Institutionalism "Old" and "New"", *Administrative Science Quarterly*, 41, 1996, s. 271.

5 Philip Selznick, "Institutionalism "Old" and "New"", s. 271.

6 Philip Selznick, "Institutionalism "Old" and "New"", s. 272.

7 Geoffrey M. Hodgson, "What are Institutions?", *Journal of Economic Issues,* Vol. XL No: 1, 2006, s. 2.

Diyanet İşleri Başkanlığının resmî internet sitesi *Kuruluş ve Tarihi Gelişim* başlığında varlığını öncelikle dinin "sosyal hayatın vazgeçilmez bir unsuru" olması hasebiyle "dine dair işlerin yürütülmesi" için her ne koşulda olursa olsun kurumsal bir kimliğe ihtiyaç duyulması ile açıklar.[8] Öncelikle rasyonel bir ihtiyacın karşılığı olarak din ile ilgili işlerin yürütülmesi işlevi ile kurulduğu açıklanan kurumun (yani devletin) dini, bir kamu hizmeti olarak sahiplendiği ifade edilmiştir. Din hizmetlerinin devlet tarafından üstlenilmesi Başkanlık tarafından kültürel ve tarihsel bir gerçeklik olarak vurgulanmıştır. Bu açıdan, Osmanlı Devleti'nde din işlerinin idaresi hakkında kısa bilgi veren Başkanlık, Şeyhülislam ile ilgili dikkat çekici bir noktaya vurgu yapar: "Son dönemlerde kabine sistemine geçildikten sonra Şeyhülislam, Şer'iye ve Evkaf Nazırı adıyla kabine üyesi sayılmış ve görev süresi, üyesi olduğu hükümetin ömrüne bağlı hale gelmiştir."[9] Böylece, Şeyhülislam'ın Padişah'la birlikte doğrudan devletin bekasıyla ilişkilendirilen statüsü değişmiştir ve o kabinenin üyelerinden biri konumuna indirgenmiştir. Başkanlığın resmî internet sitesinin bu anlatısında, kurumun toplumsal ihtiyaçların karşılığı olarak ortaya çıkan kamusal kimliğinin sürekliliği vurgulanırken, aynı zamanda, kendi tarihi içinde olması gereken idare işlevine kavuşturulduğu ima edilmektedir. Ne var ki bu çalışmada, bahsi geçen gelişmelere karşın Diyanet İşleri Başkanlığının idare işlevini aşan önemini her daim koruduğu iddia edilecektir.

Çalışmanın araştırma yöntemi tarihsel-eleştirel analiz ve metin analizi olarak özetlenebilir. Kuruma ilişkin yasal mevzuatın, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tutanaklarının, kurumun resmî yayınları ve söylemlerinin ilgili tüm Türkçe ve İngilizce basılı malzeme ile birlikte incelenip yorumlanması bu yöntemin ana gövdesidir. Başka bir deyişle, bu çalışma, veri toplama tekniği açısından doküman incelemesine dayanır; verilerin analizi yapılırken ise, betimleme, örnekleme ve karşılaştırmalı analize yer verilmiştir.

1. Tek Parti Döneminde Din-Devlet İlişkisi ve Diyanet İşleri Reisliğinin Rolü

Diyanet İşleri Reisliği kurulmadan önce İstiklal Savaşı sırasında din işlerinin idaresi ve nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan halka din hizmetinin verilmesi, TBMM tarafından, bilindiği gibi, Şer'iye ve Evkaf Vekaletine verilmişti. 3 Mayıs 1920'de, Karacabey Müftüsü Mustafa

8 "Kuruluş ve Tarihi Gelişim", *Diyanet İşleri Başkanlığı*, http://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/1, (4.5.2018).

9 "Kuruluş ve Tarihi Gelişim", *Diyanet İşleri Başkanlığı*, (4.5.2018).

Fehmi Efendi'nin bu göreve getirilmesinden sonra 4 yıl boyunca Şer'iye ve Evkaf Vekaletinin Osmanlı Devleti'ndeki Şeyhulislamın görevini üstlendiği söylenebilir. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin ilgili maddesini kaleme alan Ali Akyıldız, İstiklal Savaşı sırasında, tıpkı İstanbul Hükümeti ile Ankara Büyük Millet Meclisi hükümetinin aynı anda çalışmaları gibi, İstanbul'daki Şeyhulislamlıkla TBMM uhdesindeki Vekaletin birbirlerinden ayrı olarak aynı görevi üstlendiklerini belirtir:

> Vekâletin kuruluşundan 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasına kadar geçen süre içsinde aynı işlerle görevli üç ayrı kurum mevcuttu: İstanbul'da şeyhülislâmlık ve Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti [ve] Ankara'da her ikisinin görevini uhdesinde birleştiren Şer'iyye ve Evkaf Nezâreti. Ülkenin önemli bir kısmının işgal altında olması, savaşın devam etmesi ve bu iki başlı yönetimin sorunlar çıkarması yüzünden vekâlet, bu dönemde fazla bir varlık gösteremedi.[10]

Şer'iye ve Evkaf Vekaletine ilişkin TBMM görüşmelerinde dikkat çeken ilk husus, söz konusu bakanların sık sık değişmiş olmalarıdır; bakanlar ya kendileri istifa etmiştir ya da düşürülmüşlerdir. Örneğin 15 Nisan 1923 zabıtları dönemin Şer'iye ve Evkaf Vekili Vehbi Efendi'nin *istizah* (gensoru) ile düşürüldüğünü göstermektedir. 196 milletvekilinden 128'inin *adem-i itimat* oyu verdiği güven oylaması sonrasında Vehbi Efendi'nin görevi sona ermiştir ve kendisi, Büyük Millet Meclisine teşekkür ederken şu ifadeleri kullanmıştır: "...bu adem-i itimadınız benim için lütuf alellütuf olduğundan dolayı cümlenize teşekkür ederim; çünkü benim kaldıramayacağım bir yükü üzerimden almak kadar benim için bir iyilik olmaz. Efendiler ben kula kul olmam, Allah'a kul olayım kâfidir."[11] Vehbi Efendi'nin "kula kulluk etmeyeceğine" dair vurgusu Mustafa Kemal Paşanın perçinlenen iktidarıyla barışık olup olmadığı sorusunu gündeme getirir ve her ne sebeple olursa olsun siyasi bir ayrılığın din işlerinin idaresine yön verdiği görülür. Çok geçmeden, birkaç ay sonra (29 Ağustos 1923) bu kez Musa Kazım Efendi, Şer'iye ve Evkaf Vekaletinden sağlık sorununu gerekçe göstererek ayrılır... İki gün sonra ise, 1 Eylül 1923 günü Meclis, söz konusu bakanlığa Saruhan Mebusu Mustafa Fevzi Efendi'yi seçer ve Başvekil İsmet Paşa Ankara dışında iken başvekilliğe Mustafa Fevzi Efendi vekalet eder. Buradan hareketle Şer'iye ve Evkaf vekilinin siyasi rolünün, en azından söz konusu bakanlık kaldırılana kadar hükümete başkanlık eden ikinci isim olabilecek düzeyde olduğu anlaşılmaktadır.

Şer'iye ve Evkaf Vekaletinin bu önemine karşın 1924'teki ilgası "din işlerinin idaresi" başlığının doğurduğu siyasi tartışmaları ortadan

10 Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* https://islamansiklopedisi.org.tr/seriyye-ve-evkaf-vekaleti, (22.03.2019).

11 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 29, 14.4.1339, s 146.

kaldırmamıştır. Din işlerinin idaresi, Cumhuriyet tarihi boyunca aktif siyasetin konusu olup siyasi işlevini muhtelif kurumsal çatı ve düzenlemeler altında sürdürür. Cumhuriyet'in ilanından yaklaşık dört ay sonra, 3 Mart 1924'te TBMM gündemine getirilip 6 Mart 1924'te yürürlüğe giren üç önemli yasa bulunmaktadır: Bu yasaların ilki, 429 sayılı Şer'iye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun, adından anlaşıldığı üzere Şer'iye ve Evkaf Vekaletini kaldırmış ve din işleriyle ilgili düzenleme yapma yetkisini meclise ve hükümete bırakmıştır. Daha da önemlisi İslami inanç ve ibadetlere ilişkin tüm idari işleri yürütmek için Ankara'da bir Diyanet İşleri Reisliği kurulmasına karar verilmiştir. İkinci yasa 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve üçüncü yasa ise, 431 sayılı Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmanînin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanundur. Şerif Mardin, çıkarılan bu yasaların bütüncül etkisini Osmanlı devlet geleneğindeki ilmiye sınıfının ortadan kaldırılması, böylece laikleşmenin sağlanması olarak açıklar.[12] Ona göre işlevsel olarak ilmiye sınıfının bir parçası olma özelliğini taşıdığını iddia edebilecek tek merci Diyanet İşleri Reisliğinde çalışan bürokratlar olabilir. Ancak bu bürokratların da idare işlevi ve kısıtlı yetki ile sınırlandırılmış olması ulemanın fiilen ilgası anlamı taşımıştır. Mardin'in laikleşme ile Diyanet İşleri Reisliğinin kuruluşu arasında kurduğu bağlantı dikkat çekicidir:[13]

> Cumhuriyet Halk Fırkası ilmiye sınıfını ortadan kaldırmak ve tarikatleri yer altına itmek suretiyle, Türkiye'de dinî gücün iki dayanağını fiilen yıkmış oldu. Bununla birlikte devlet, arta kalan bütün din görevlilerinin kendisine bağlandığı ve Başbakanlığa bağlı bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı kanalıyla yine de dinin denetlenmesinde anahtar bir rol oynamıştır.

Din-devlet ilişkisinin sınırları çizilirken dinin siyasete etki etme potansiyelinin önüne geçilmiş, aynı zamanda dinin toplumsal nüfuzunu besleyip canlandırabilecek bütün kurumsal momentler de ortadan kaldırılmıştır. Bunlardan biri, örneğin, Şer'iye ve Evkaf Vekaleti ise, diğeri din-siyaset ilişkisinin merkezinde yer alan bir makam olan Hilafettir. Halifenin dünya Müslümanlarının sembolik otoritesi olarak kalması istenmemiştir. Yalnızca din-devlet ilişkilerini çağdaş Batı normlarına göre yeniden düzenleme eğiliminin değil, aynı zamanda iç siyasetteki dengelerin de yeni baştan çizildiğinin bir işareti olarak atılan bu adım son halife Abdülmecid Efendi'nin göreve getirildiği sırada Mustafa Kemal Paşa tarafından planlanmıştır. Nutuk'ta bu plan birinci ağızdan, şu şekilde açıklanır:

12 Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler III*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 122.

13 Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler III*, s. 123.

> Ben saltanat-ı şahsiyenin ilgasından sonra, başka unvanla aynı mahiyette bir makamdan ibaret olması lazım gelen hilafetin de mülga olduğunu kabul ediyordum. Bunun münasip zaman ve fırsatta telaffuzunu tabii buluyordum Halife intihap olunan Abdülmecid Efendi'nin, bu hakikatten büsbütün gafil olduğu iddia olunamaz. Kendisinin halife unvanıyla icra-yı saltanatı esabab ve şeraitini ihzar ve temin edebileceklerini tahayyül edenlerin mevcudiyeti düşünülürse muhatabımızın ve tabii taraftarânının saffet ve gafletine zâhib olmak asla caiz olmazdı. [14]

Görüldüğü üzere, Halifelik kaldırılırken onun dinî bir otorite olarak nüfuzunun dikkate alınmadığını söyleyemeyiz. Osmanlı hanedanının yurt dışına çıkarılması da aynı siyasi hassasiyetin bir yansıması olarak okunabilir. Cumhuriyet'e ve Cumhuriyet Halk Fırkası iktidarına karşı olan kesimlerin Osmanlı hanedanının kitleler üzerindeki etkisini göz ardı etmeyeceği ve ilk fırsatta kullanacağı hesaba katılmış olmalıdır. Bu çerçevede Tevhid-i Tedrisat Yasası inanç alanının siyaset sahasına etki edebileceği ve cemaat-tarikat yapılarının kitlelere yön verebilecek bir güç temerküzüne ulaşabileceği tek meşru zemin olan eğitimi tek çatı altında toplayarak rejime muhalif kadrolara engel olma işlevi taşımıştır. Öte yandan din işleriyle ilgili yasal düzenleme yapma yetkisinin TBMM'de olduğu vurgusu ile devletin din politikalarının yalnızca Reis-i Cumhur başkanlığındaki CHP iktidarı tarafından değil hakimiyetini genel seçimler aracılığı ile halktan alan Meclisin umdesinde yürütüleceği anlaşılmaktaydı. Böylece yasa tasarıları ve meclis zabıtları üzerinden din politikasının izlerinin sürülebileceği anlaşılıyordu.

1.1. Tek Partili Mecliste Din İşlerinin Görüşülmesi ve CHP'nin Din Politikası

Tek Parti Dönemi'nde din-siyaset ilişkisinin nasıl seyredeceğine ilişkin ilk adım ve giriş anlamına gelen Meclis görüşmeleri ve Cumhuriyet Halk Fırkası iktidarının din politikaları, kendisinden sonra gelen dönemleri hazırlayıcı olmaları ve kurumun bütün dönemlerinde geçerli olacak izleğin çizilmesinde başlangıç teşkil etmesi bakımından önemlidir.

1924'te kurulan Diyanet İşleri Reisliğinin ilk başkanı Börekçizade Mehmet Rifat 5 Mart 1941'de vefat edene kadar bu görevde kalır. Kendisinden sonra Ocak 1942'den Nisan 1947'ye kadar bu görevi üstlenen Mehmet Şerafettin Yaltkaya'nın dönemi de dahil olmak üzere bu yaklaşık çeyrek asırlık yönetimi TBMM'de tek parti Cumhuriyet Halk Fırkası

14 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016, s. 600.

(CHP) iktidarı boyunca yürütülen tartışmalar ve yasal düzenlemeler ekseninde okumak yanlış olmaz. Söz konusu dönemi kurumların başındaki yöneticilerin görevde kaldığı sürelerle ölçmek yanıltıcıdır, ne var ki Diyanet İşleri reislerinin görev süreleri ve değişim tarihleri, bize devletin din politikasının süreklilik taşıdığı kadar esneme emaresi gösterdiği momentleri açıklayacak ipuçlarını verebilir. Bu bağlamda İlahiyatçı kimliğiyle bilinen Şemsettin Günaltay'ın başbakanlığına kadarki CHP hükümetlerinin din politikası hususunda ortak bir seyir izlediği söylenebilir.

Türkiye Büyük Millet Meclisinde din-siyaset ilişkisi ve laiklik hakkında yapılan tartışmalar Diyanet İşleri Reisliğinin siyasi rolüne dair önemli veriler sunar. 1924'te, Şer'iye ve Evkaf Vekaleti kaldırılmadan önce söz konusu bakanlığın ilga edilmesi yönündeki fikirler ve çabalar devlet ricalinin ortak söylemiyle mukaddes dinin ve onun yüce kurumlarının siyasete alet ve malzeme edilmemesi gerektiği savına dayanır. İzmir Milletvekili Şükrü Saraçoğlu 25 Şubat 1924 günü Meclis oturumunda "siyasetle dini karıştırmıyoruz diye bar bar bağırıyoruz ve sonra dinimizin en büyük reisini alıp getiriyoruz kıpkızıl bir siyaset sandalyesi olan vekalet sandalyesine oturtuyoruz"[15] diyerek bünyesinde bulunduğu meclis çatısını "kıpkızıl" ifadesiyle olumsuzlamakla yetinmemiş, pür-i pak kalması gereken dinin en yüce temsili olarak gördüğü vekaleti siyasetin kirinden arındırmak gerektiğini belirtmiştir. Bu ifadelerin muhalif vekilleri ikna için kullanıldığı söylenebilir, böylece maksadın din karşıtı bir siyaset güdülmediğini savunmak ve göstermek olduğu anlaşılmaktadır. Henüz tam anlamıyla bastırılmamış olan muhalifler, onların dilinden konuşularak susturulmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa, Şükrü Saraçoğlu'nun mecliste yaptığı konuşmadan birkaç gün sonra, 1 Mart 1924 günü Büyük Millet Meclisinin beşinci yılına girmesi sebebiyle yaptığı konuşmada aynı vurguları yapmış ve dinin siyasetten arındırılması gerektiğine işaret ederek hem Halifeliğin, hem de Şer'iye ve Evkaf Vekaleti'nin ilga edilmesinin önünü açmıştır: "Diyanet-i İslamiye'yi asırlardan beri müteamil olduğu vechile bir vasıta-i siyaset mevkiinden tenzih ve ilâ etmek elzem olduğu hakikatini de müşahede ediyoruz."[16] Laiklik vurgusunun ilk kez böyle net ve açık bir şekilde yapıldığı Meclis konuşmasında Mustafa Kemal Paşa, Saraçoğlu'nun söylemine yaklaşarak İslam'a siyasetten üstün bir kutsiyet atfetmiştir ve onun asırlardır sahip olduğu yüceliğini korumak adına siyasetin aracı olmaktan kurtarılması gereğini ifade etmiştir. Nutuk'ta bu hususu açıklarken, 1 Mart'ta yaptığı konuşmaya atfen, "Hilafetin ilgası lüzumunda kanaatlerimiz

15 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 6, 25.2.1340, s 334.

16 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 716.

mutabıktı, aynı zamanda Şer'iye ve Evkaf Vekaleti'ni de ilga ve tedrisatı tevhit eylemek kararında idik"[17] diyen Mustafa Kemal Atatürk'ün halifeliğin ve söz konusu bakanlığın kaldırılması kararlarını, eğitimin birleştirilmesi reformuyla birlikte anması dikkat çekicidir. Bu vurgu ile o, Batılı normlara uygun bir eğitim sistemi ile laikliğin kurumsallaştırılmasını bir vizyonun ayrılmaz parçaları olarak kurgulamıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın ve Şükrü Saraçoğlu'nun laikliğin gerekliliğine ilişkin yorumları ilk Diyanet İşleri Reisi Rifat Efendi tarafından da benimsenmiştir. "Din ile dünya işlerinin ayrılmasından daha tabiî ve mantıkî hiçbir şey olamaz" diyen Mehmet Rifat Bey, 6 Temmuz 1925 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'ne verdiği röportajda dini vicdanî bir mesele olarak tarif ederken, "bunun alelâde dünya işleri gibi çok defa bulaşık ve karışık manzaralarla mümtezic olması onun ulviyet ve ruhaniyetine nakîse verir. Binaenaleyh bunların ayrılmaları zaruridir" demiştir.[18]

Şer'iye ve Evkaf Vekaleti'nin kaldırılarak yerine Diyanet İşleri Reisliğinin kurulması on dört maddelik bir yasa teklifiyle olur. Teklifin ilk halinde Başkanlık için "Umur-ı Diyaniye" ifadesi yer alır: "Türkiye Cumhuriyeti'nden muamelat-ı nasa dair olan ahkamın teşrii infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete aid olup din-i Mübin-i İslam-ın bundan maada itikadat ve ibadata dair bütün ahkam ve mesalihin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında bir Umur-ı Diyaniye riyaseti makamı tesis edilmiştir."[19] Bu ifadelerde, yürütme organının Meclis hükümeti sistemiyle sabit olduğu hatırlatılıp İslam dininin ibadet ve inanca dair hükümlerinin uygulama alanına yönelik dini kuruluşların idaresi için bir tür din genel müdürlüğü ihdas edileceği belirtilmişti. Böylece din, devlet çatısı altında bir kurum olarak ve sadece halkın günlük yaşayışına dair yönetilmesi gereken pratikler açısından değerlendirilmişti.

Diyanet İşleri Reisliğini kuran teklif yasalaştıktan sonra Tevhid-i Tedrisat yasa teklifinin görüşülmesine geçilmiştir. İtiraz görmeden kabul edilen Tevhid-i Tedrisat yasasında din işlerinde görevlendirilmek üzere yetiştirilecek kadrolar için yeni okullar ihdas edilmesi öngörülür: "Maarif vekaleti yüksek diniyât mütehassısları yetiştirmek üzere Darülfünun'da bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidemat-ı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşad edecektir."[20] Din adamı yetiştirmek için açılacak okulların Milli Eğitim

17 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 716.

18 İsmail Kara, "Din İle Dünya: Diyanet İşleri Reisinin Hür Fikire Beyenâtı", *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam 1*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014, s. 121.

19 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 7, 3.3.1340, s. 22.

20 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 7, 3.3.1340, s. 26.

Vekaleti'ne bağlanması şaşırtıcı olmayabilir ama laik devletin bizzat din adamı yetiştirecek olması ve bunu yalnızca İslam dinine has olarak hayata geçirmesi bir paradokstur.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın denetimi altında yapılan çalışmaların Kur'an ve hadis yorumuyla Sünni mezhebini, özellikle Hanefi ilkeleri esas aldığını vurgulayan Sönmez Kutlu, buna rağmen kurumun tarafsızlığını 1960'lara kadar koruduğunu[21] iddia etmiştir. Öte yandan Necdet Subaşı, rejimin uyguladığı devrimci reformların dinin geleneksel biçimlerini dönüştürme amacı taşıdıklarını vurgulamıştır: Dinin ideolojik fikirler ve akımlardan arındırılması adına Diyanet İşleri Başkanlığı, dinî hayata ve dinin etki alanına yönelik devlet kontrolünü getirmiştir ve Diyanet İşleri Başkanlığı ile Tek Parti Rejimi birbirinin meşruiyetini tamamlayıcı rol oynamıştır.[22] Bir yanda Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları ve vaazları ile Türk devletinin bekasını savunmuş; diğer yanda Tek Parti rejimi başka bir dinî otoriteye göz yummamıştır.

10 Nisan 1928'de 1924 Anayasasında olan devletin dininin İslam olduğu ibaresi 1222 sayılı yasa teklifiyle metinden çıkarılmış, böylece TBMM'nin şeriatı uygulama yükümlülüğü ortadan kalkmış, 22 Ocak 1932'de Türkçe ezan uygulaması yürürlüğe konmuştur ve bir yıl sonra da, 1933'te, İlahiyat Fakültesi kaldırılarak yerine Edebiyat Fakültesi'ne bağlı bir İslam Tetkikleri Enstitüsü kurulmuştur. İsmail Kara yeni rejimin devletin bekasını ilgilendirdiği düşünülen hiçbir din politikasında (1927'de hutbelerin, ardından ezan, sala ve tekbirlerin Türkçeleştirilmesi ve 1934'te Ayasofya Camii'nin müze haline getirilmesi gibi) siyasi otoritenin Diyanet İşleri Reisliğine danışmadığını belirtir.[23] Kara'nın yorumuna göre bu tutum İslam'ı rejimin ilkeleriyle bağdaştırma anlayışının bir yansımasıdır.[24]

1940'larda yasalaşan düzenlemeler, dinî sembollerin üzerindeki ağırlığın bir sis gibi ineceğinin somut işaretlerini veriyordu. Örneğin Arapça ezan okunması 1941'den önce "kamu düzenini sağlamaya yönelik emirlere aykırılık" suçu teşkil etmiş, 1941'de çıkan 4055 sayılı yasa, Arapça ezan ve kamet okuyanlar hakkında üç aya kadar hapis, on liradan iki yüz liraya kadar para cezası öngörmüştü.[25] TBMM'nin 2 Haziran 1941 tarihli oturumunda Ceza Kanunu'nun 526. maddesinde değişiklik içeren bu

21 Sönmez Kutlu, "The Presidency of Religious Affairs' Relationship with religious Groups (Sect/Sufi Orders) in Turkey", The Muslim World, v. 98, 2/3 (April-July 2008), ss. 249-263.

22 Necdet Subaşı, "Critical Approaches to the PRA", Muslim World 2008, s. 265.

23 İsmail Kara, "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 18, 2000, s. 43.

24 İsmail Kara, "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", s. 44

25 Murat Bardakçı, "Adnan Menderes'i suçlamaktan vazgeçin! Arapça ezanı DP ile CHP beraber serbest bırakmışlardı", *Hürriyet,* 11 Haziran 2006, http://www.hurriyet.com.tr/adnan-menderes-i-suclamaktan-vazgecin-arapca-ezani-dp-ile-chp-beraber-serbest-birakmislardi-4560385, (8.6.2018).

teklif[26] tartışılmadan kabul edilmişti. Yasa, şapka inkılabı ve Türkçe ezan uygulamasından birbiri ardınca söz ediyordu. Toplumsal hayata dair emirlerin ve yukarıdan aşağıya reformların birbirleriyle bağı, devletin din politikasının ana hatlarını da açığa çıkarmıştır. Din politikası, rejimin ana aktörlerinin toplumu dönüştürme tasavvurlarının bir parçası olmuştur.

1940'ların sonuna geldiğimizde ise Sovyet etkisinde komünizm düşüncesinin yayılacağı endişesine kapılan siyasi elitler, Sünni İslam'ın hegemonik bir araç olarak kullanımını tekrar düşünmeye koyulur. Muhafazakâr halkın "komünizm tehlikesine" karşı manevi direncini güçlendirmek adına din eğitiminin verilmesi TBMM'de sık sık gündeme gelmiştir fakat Recep Peker gibi sert laiklik yanlıları tarafından reddedilip din politikaları bağlamındaki görece yumuşama ertelenmiştir. 1946'da çok partili hayata geçilmesiyle birlikte ise, DP'ye "din" kozunu vermek istemeyen CHP kadroları, din politikasında bir esnekliğe gidebilmiştir. 17 Kasım 1947'deki 7. CHP Kurultayı'nda laikliğin uygulanışının liberalleştirileceğinin ilk işaretleri verilir. CHP iktidarının laiklik ilkesini katı bir şekilde yorumlamasına bağlı olarak Diyanet İşleri Başkanlığının rolünün 1931'den itibaren kısıtlanışı, ilk kez 1947'de yapılan bu kurultayda eleştirilebilmiştir. Ayrıca 1947'de hacca gidenlere döviz imkanı getirilip 1949'da ilkokul 4. ve 5. sınıflar için isteğe bağlı din dersi konulur ve aynı yıl ilahiyat fakültelerini kaldıran yasa yeniden düzenlenerek eski haline getirilir.[27]

1. 2. Diyanet İşleri Reisliği'nin İlk Yılları: Proto-Kurumsallaşma

Proto-kurumsallaşma, kurumsallaşmanın ilk ve en erken safhası anlamına gelir. Henüz kurumsal sınırların yasal mevzuat ve düzenlemeler ile tam olarak çizilmediği yıllarda Başvekalete bağlı olarak ihdas edilen Diyanet İşleri Reisliği, az sayıda personeli ve kısıtlı yetkileri ile din işlerinin idaresi gibi tarihsel yükü ve sembolik ağırlığı büyük bir işlevle yükümlü kılınmıştı. Ancak söz konusu işlevi yerine getirebilecek kurumsal araçlardan yoksun olması nedeniyle bu dönemi *proto-* ön ekiyle kavramsallaştırmak, böylece kurumsallaşma sürecinin öncesinde, en başında yer alan gelişmeleri ele alarak incelemek mümkündür.

Diyanet İşleri Reisliğini kuran 3 Mart 1924 tarihli ve 429 sayılı yasada kurumun teşkilat yapısı ve kadroları gösterilmemekle birlikte, merkez ve

26 "Şapka iktisası hakkında 671 sayılı kanunla Türk harflerinin kabul ve tatbikına dair 1353 sayılı kanunun koyduğu memnuiyet veya mecburiyetlere muhalif hareket edenler veya arapça ezan ve kamet okuyanlar" hakkında "üç aya kadar hafif hapis veya on liradan iki yüz liraya kadar hafif para cezası" öngörülüyordu. *4827 Sayılı, Türk Ceza Kanunu'nun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun*, 6.6.1941.

27 Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972, s. 59-60.

taşra teşkilatının maaş cetveli 1924'ten itibaren bütçede yer almıştır. Buna göre, genel bütçenin %1,18'ini oluşturan 1924 bütçesi içinde Diyanet İşleri reisinin maaşı (155 lira) dönemin başvekil müsteşarının maaşından (150 lira) biraz fazladır.[28] Bakanlık müsteşarlarının 100 lira, genel müdürlerin daha da az aylık gelir sahibi olduğu bu dönemde "genel müdürlük" seviyesinde görünen bir kurum için tahsis edilen bütçe ve maaşlar, dikkat çekicidir.

Kurumun halkla iç içe olan ve din işlerinin toplumsal boyutunu temsil eden esas organı vilayet ve kazalarda bulunan müftülüklerdir. İstanbul bu vilayetler arasında başı çeker; en yüksek maaşlı müftünün yanı sıra çok sayıda kürsü ve cuma vaizi 1928'den itibaren bütçede İstanbul'a mahsus görevliler olarak yer alır. 1929'da ise ilk kez daimi maaşlı memur kadroları gösterilir ve 1935'e kadar bu kadro cetveli, "teşkilat yasası" yerine sayılmıştır. İlk teşkilat yasası olan 14 Haziran 1935 tarihli, 2800 sayılı *Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun* kurumsallaşma için önemli bir adım olmakla birlikte, yeterli değildi; zira kurumun görevleri 16 Kasım 1937'de yayımlanan bir nizamname ile ancak *tüzük* haline getirilebilmiştir. Ayrıca, "2800 sayılı kanunun idari yapıda getirdiği değişiklik sadece Tahrirat ve Evrak Müdüriyeti adının Yazı İşleri Müdürlüğü olarak ifade edilmiş olmasıdır."[29]

Diyanet İşleri Reisliğine bağlı kadro sayıları, kurumun ilk döneminden itibaren kayda değer bir niceliktedir. 1929 yılında kuruma tahsis edilen merkezde 53, taşrada 485 olmak üzere 539 kadronun yanı sıra, yardımcı hizmetler için öngörülen kadrolarla birlikte (vaiz, dersiam, hıfz muallimi, hadame-i hayrat, odacı) bütçede 6097 personele yer verilir. 1931 yılındaki Bütçe Kanunu ile birlikte cami ve mescitlerin idaresi Evkaf Umum Müdürlüğüne devredildiğinde toplam 5005 cami görevlisi kadrolarıyla birlikte bu müdürlüğe geçirilmiş olsa dahi, 1950'deki yasal düzenlemeyle kurum, din işlerinin idaresini ilgilendiren söz konusu personeli ki 4503 adet imam, hatip, müezzin ve kayyumu içerir hayrat hademesi kadroları adıyla yeniden bünyesine katmıştır.[30]

1939 tarihli 3665 sayılı yasa değişikliği kurumun teşkilat yapısının oluşturulması yolunda bir başka adımdır: Daha sonraki yıllarda sayıları artacak olan ve çok sayıda bürokratik mekanizmanın sorumlusu olarak ihdas edilen ilk reis muavini bu yıl atanır. Diyanet İşleri reisinin başvekilin yazısı ile cumhurbaşkanınca atanması hükmüne bir ekleme yapılarak,

28 Aytürk, Nihat vd., *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, Diyanet İşleri Başkanlığı APK Dairesi Başkanlığı, Ankara 1987, s. 14

29 Aytürk, Nihat vd., *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, s.34.

30 Aytürk, Nihat vd., *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, ss. 39-41.

reis muavininin tıpkı müşavere heyeti üyeleri ve yazı işleri müdürü gibi reisin seçimiyle, cumhurbaşkanı tarafından onaylanarak atanacağı hükmü getirilir. Reis 150 lira maaş alırken, muavin 100 lira maaş almıştır. Bu rakamlar uzun yıllar boyunca aynı kalmış, 1929, 1939 ve 1950 bütçe cetvellerinde Diyanet İşleri reisinin aylık geliri hep 150 lira olmuştur. 3665 sayılı yasayla ayrıca kurumun bünyesindeki Mushafları Tetkik Heyetinin görev alanı genişletilip Mushaflar ve Dini Eserler Tetkik Heyeti adını alır. Böylece kurumun sonraki dönemlerindeki en yüksek karar, danışma ve denetleme organı olan Din İşleri Yüksek Kurulunun iki ayağından birinin temelleri atılmış olur. Din İşleri Yüksek Kurulunun temeli olan diğer ayağı Heyet-i Müşavere adıyla kuruluştan beri hizmet vermektedir ama kurumun dinî eserler başta olmak üzere Türkçe yayınların İslam fıkhına uygunluğunu denetlemeye başlamasının temelleri 1939'daki bu düzenlemeyle atılır.

Bir önceki kısımda CHP'nin din politikasının, İsmail Kara'ya göre, din hizmetini sağlamanın yanında İslam'ı rejimle bağdaştırma niyeti taşıdığı belirtilmişti. Diyanet İşleri Reisliğinin bu yıllarda bastırdığı hutbe kitaplarında İsmail Kara'nın vurguladığı bu sentez politikasının izleri açıkça görülmektedir. Reisliğin emriyle ilk olarak 1927'de Ahmet Hamdi Akseki'ye yazdırılarak isimsiz olarak basılan Türkçe hutbe kitabında ve 1936'da bu kez Akseki imzasıyla çıkan yeni hutbe kitabında vatan sevgisini yücelten, "Memleketi Düşmanlardan Koruma Yolları"nı anlatan, "Askerlik En Büyük Bir Vazifedir" başlığını taşıyan ve "Şehidlik Mertebesinin Yüksekliği" başlığını taşıyan hutbelerin yanı sıra, "Aile Hakları", Ahlakî öğüdler", "Doğruluk", "Hased", "Kardaşlık, dargınlık" ve "Tevazü, kibir" başlıklarını taşıyan ve adlarından da anlaşıldığı gibi her biri toplumsal hayatı düzenlemeye yönelik olan metinler bulunmaktadır.

1936 basımı hutbe kitabında ulus-devlet aidiyeti öylesine öne çıkarılmıştır ki "hiçbir his ve vazife, vatanseverlik kadar kıymet ve itibarı haiz değildir" denilir ve vatan aşkı tecelli ettiğinde, bütün diğer hislerin ve düşüncelerin yok olup gidecekleri, unutulacakları vurgulanır.[31] Vatanseverliğin altı çizilirken, dış düşman algısı da canlı tutulmaya devam etmiştir. Askere gitmenin, emre itaat etmenin farz olduğu, şehitliğin en yüksek rütbe olarak teşvik edildiği ve düşmanla cesurca çarpışmanın – ortada somut bir düşman yokken bile – altının çizildiği görülür. Kurum "Şecaat ve Cesaret En Büyük Fazilettir" başlıklı hutbede, askerin cesaretini överken, "sendeki kan o kadar temizdir ki" denilir, "ecdadın arasında düşmandan yüz çevireni tarih kaydetmemiştir..."[32] Kurumun hutbelerinde "ırk" vurgusu, "millet" vurgusu kadar yaygın olmasa da, onu destekleyici şekilde yer yer kullanılmıştır.

31 Ahmet Hamdi Akseki, *Yeni Hutbelerim*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 1936, s. 197.

32 Ahmet Hamdi Akseki, *Yeni Hutbelerim*, s. 222.

Bu yıllarda Diyanet İşleri Reisliği tarafından yayımlanan eserlerin çeşitliliğinde kayda değer bir artış gözlemlenmektedir. 1940'ların öncesinde basılan eserlerin büyük çoğunluğu Kuran-ı Kerim'in Türkçe Meal çalışması, Hz. Peygamber'in hadislerinin aktarıldığı Sahih-i Buhari ciltleri gibi temel eserlerden oluşmaktadır. 1940'lı yılların Diyanet İşleri Reisliği yayınları açısından çeşitliliği, 1924'ten itibaren kurumun bastığı diğer kitaplarla birlikte bir liste yapıldığında ortaya çıkmaktadır. Şiirler, vaazlar ve hutbeler gibi farklı türlerden telif eserler, bu yıllarda öne çıkar. Bu bağlamda, 1924-1948 arasında 20 farklı çalışma basmış olan Reisliğin yayın yelpazesinde iki isim öne çıkar: Ahmet Hamdi Akseki ve Mehmet Şerafettin Yaltkaya. İki yazar da Tek Parti iktidarında bürokraside çeşitli görevler aldıktan sonra, Diyanet İşleri Reisliği görevine getirilmişlerdir. Yaltkaya'nın 1941-1947 arası ifa ettiği görevi, vefatı sonrası Akseki devralmış ve 1947'den 1951'deki vefatına kadar sürdürmüştür.

Bu kısımda, öncelikle Ulusal Bağımsızlık Savaşı sırasında geçici olarak ihdas edilip kaldırılan Şer'iye ve Evkaf Vekaleti'nin kuruluşundan 1950 seçimlerine kadar Cumhuriyet Halk Fırkası'nın din politikalarına, daha sonra Diyanet İşleri Reisliğinin kuruluşuna ve ilk yıllarına odaklanıldı. Ayrıca Tek Parti Dönemi'ndeki din-siyaset ilişkisini anlamamızı sağlayan gelişmeler ve resmî yayınlar analiz edildi. Bir sonraki kısımda, kurumun 1950'de Diyanet İşleri Başkanlığı adını aldıktan sonra hangi yasal merhalelerden geçerek nasıl bir muhteva kazandığı ve hangi siyasi koşulların etkisi altında faaliyet gösterdiği analiz edilecektir.

TYB AKADEMİ / 2020 / 28: 161-184

2. DP Dönemi ve Sonrasında Din-Devlet İlişkisi ve Diyanet İşleri Başkanlığı: Liberal Açılımlar ve Süreklilik

CHP'nin 7. Kurultayı ile birlikte din-siyaset ilişkilerinde liberalleşmeye bağlı bir açılım dönemine girilmesi din politikasının da değişime uğrayacağını göstermekteydi. CHP'nin parti ve hükümet olarak başlattığı açılımlar, DP tarafından sürdürülecekti. Böylece devletin din politikasında kasıt bu olsun ya da olmasın bir süreklilik sağlandı.

Diyanet İşleri Reisliği ve onun üstlendiği siyasi ve toplumsal roller bağlamında din-devlet ilişkisinde bir değişimden, ancak ve ancak Yaltkaya'nın vefatından sonra (23 Nisan 1947) bahsedilebilir. Yaltkaya'nın vefatından 20 gün sonra reisliğe atanan Ahmet Hamdi Akseki, birçok açıdan kurumsal kimliğin devamını ve kurumun devletin din politikasına bağlılığını sağlamış olsa da, din-devlet ilişkisindeki liberal açılımların başlatıcısı olarak anılabilir. Akseki, 12 Mayıs 1947'de müftülüklere gönderdiği göreve başlama tebligatında görevini "halkımızın dinî ihtiyaçlarını tatmin ve eksiklerini ikmal" diye özetlerken Reisliğin

idare işlevini hatırlatmakta, ancak aynı zamanda, dönemin toplumsal sorunlarına kayıtsız kalmadığının altını çizmektedir: "Memlekette salgın hastalıklar ile yapılan mücadelelere iştirak etmek bütün meslekdaşlarım için bir vecibe olduğu gibi en büyük hastalık olan ahlaksızlığın her çeşidi ile en güzel bir şekilde (...) mücadele etmek de başlıca vazifelerdendir."[33] Böylece, ilk defa Reislik kendine idare işlevinin ve devletin din politikası çerçevesinde ona çizdiği dar alanın biraz ötesine geçip toplumsal bir rol kesbetmiştir. Akseki'nin bu sözleri Reisliğin geçireceği değişimlerin işaret fişeği olarak okunabilir.

DP, 14 Mayıs 1950 seçimleriyle tek başına iktidara gelmeden hemen önce, 29 Nisan 1950'de yürürlüğe giren 23 Mart 1950 tarihli ve 5634 sayılı bir yasayla Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilatı yeniden düzenlenmiştir. Bu yasa, kurumla ilgili kendinden önce çıkartılan 429 ve 2800 sayılı yasalardan farklı olarak, öncelikle kurumun adında Reislik yerine Başkanlık ifadesine yer verir. 5634 sayılı yasa çıkana kadar kurumsal çerçeveyi yeniden belirleyen başka düzenlemeler meclisin gündemine taşınmış olsa da en kapsamlı yasa değişikliği bu tarihte gerçekleşebilmiştir. Bu açıdan Diyanet İşleri Başkanlığının 1950'li yıllarda DP iktidarının baş rol oynadığı toplumsal açılımları yapabilmesi bu yasa ile mümkün olur.

Diyanet İşleri Başkanlığının idari tarihindeki süreklilik 1950'de çıkan bu yasayı hazırlayıcı diğer yasal düzenlemelerin izi sürülerek okunabilir. Aslında 29 Nisan 1950 tarihli 5634 sayılı yasa, 3665 sayılı yasaya ek olarak düzenlenmiştir. 3665 sayılı yasa da 2800 sayılı yasada değişiklikler yapılmasına dair bir yasa olduğu için 1950 tarihli kanunun, kendisinden önceki bu iki yasayla ilgisine bakmak gerekir. 3665 sayılı yasa ile 2800 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki yasanın birinci ve üçüncü maddeleri yeniden düzenlenmişti; dahası, yasanın sonuna eklenen kadro cetveli ile Reisliğin merkez teşkilatı sarih bir yapıya kavuşmuştu: Bir reis, bir muavin, müşavere heyeti, mushaflar ve dini eserler tetkik heyeti, zatişleri müdürlüğü ve yazı işleri müdürlüğü... Taşra teşkilatı ise, Tek Parti Döneminde, her ilde ve ilçede birer müftünün yanı sıra müftü müsevvitleri, müftü katipleri, İstanbul müftülüğüne bağlı yazı işleri memurları ve levazım kalemi memurlarından müteşekkildi.[34]

29 Mart 1950 tarihli yasa söz konusu merkez ve taşra teşkilatlarını yeniden elden geçirmiş, "teşkilat" ifadelerinin yerini "kuruluş" ifadesi almıştır; merkez kuruluşu, beş müdürlükten oluşup müşavere heyeti ile mushaflar ve dini eserler tetkik heyeti tek bir çatı altında toplanarak

33 *Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi*, T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı Yazı İşleri Müdürlüğü, S. 598, 12.5.1947.

34 *3665 Sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki Kanunda Bazı Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun,* RG: 11.7.1939, S. 4255.

"müşavere ve dini eserler inceleme kurulu" adını almıştır; zat işleri, levazım kalemiyle birleştirilip "zat işleri, sicil ve levazım müdürlüğü" adını almıştır; yazı işleri müdürlüğü "yazı işleri ve evrak müdürlüğü" adını alırken "yayın müdürlüğü" ve "hayrat hademesi işleri müdürlüğü" adında iki birim daha ihdas edilip, son olarak, disiplin işlerine bakmakla görevli "inzibat komisyonu" göreve başlamıştır. Taşra teşkilatı "iller kuruluşu" adıyla yeniden yapılandırılarak müftülük personeline imam, müezzin ve kayyumlar dahil edilmiştir ve söz konusu personelin atanmasıyla ilgili yetkiler "müftülük tevcih komisyonlarına" verilmiştir. Ayrıca daha önce Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne verilen İstanbul'daki cuma vaizleri ve kürsü vaizleri, Diyanet İşleri Başkanlığı kadrolarına devredilmiştir. Bu da, başkanlığın din adamları nazarında kaybettiği otoriteyi yeniden kazanmasına ve kurumsal hiyerarşisini tamamlamasına vesile olmuştur. Bu bağlamda, camilerin yönetimi de Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden alınıp Başkanlığa iade edilmiştir.[35]

5634 sayılı yasanın yürürlüğe girmesi sonrasında Diyanet İşleri Başkanlığını ilgilendiren belki de en önemli yasal düzenleme, 2 Temmuz 1951 tarihli ve 5806 sayılı yasadır. Bu yasa "Dini Yayınlar Döner Sermayesi" kurulması hakkındadır ve kurumun yönetiminde görece özerklik sağlayan bir adımdır. 250 bin lira gibi sınırlı bir bütçeyle kurulmuş olmasına rağmen Dini Yayınlar Döner Sermayesi,[36] yeni yayınların kişisel inisiyatiflerle sınırlı kalmayıp kurumsal bir takvime bağlanmasında etkili olmuştur. Böylece, kısa zamanda kurumun yıllık yayın performansı gelişme göstermiştir. Yalnız 1954 yılında 3'ü tercüme, 15'i telif eser olmak üzere 18 kitap basılmıştır. Bu eserlerin birkaçı İslam tarihçisi Asım Köksal'a ait olup diğerleri Mehmet Akif Ersoy da dahil olmak üzere (çoğu kurum dışından) muhtelif yazarlara aittir.

Başkanlığın yayınları 1951'de döner sermaye uygulaması getirilmesinden 1965 tarihli 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile kurumun üçüncü dönemine girmesine kadar yaklaşık 120 eseri bulmaktadır. Eserlerin çok az bir kısmı dışında, büyük bir çoğunluğunun telif eserler olması dikkat çekicidir. Zira Tek Parti Döneminde yayınların önemli bir kısmı tercüme eserlerdi. Bu dönemde basılan eserlerin bu açıdan yayın politikasında bir farklılığa ve kurumun toplumsal rolünü artırmaya yönelik olduğu söylenebilir. Bir sonraki kısımda, kurumun toplumsal ağırlığı arttıkça daha çok siyasi tartışmanın odağı haline geldiği görülecektir.

35 *5634 Sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanuna Ek Kanun,* RG: 29.3.1950, S. 7469.

36 "Diyanet İşleri Başkanlığı bütçelerine Dini yayınlar döner sermayesi adiyle konulmuş ve konulacak olan ödenekler Diyanet İşleri Başkanlığınca yapılacak dinî yayın işlerinde kullanılır. Bu sermayenin işletilmesinden mütevellit kârlar (250) bin liraya baliğ oluncaya kadar döner semayeye ilâve olunur." *5806 Sayılı Dini Yayınlar Döner Sermayesi Hakkında Kanun,* RG: 9.7.1951, S. 7853.

2.1. Siyasi Tartışmaların Odağında Kurumsallaşma

27 Mayıs 1960 Darbesi'nden 22 Haziran 1965'te yasalaşan 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'a kadar Başkanlığın idare işlevinin yeni açılımlarla sürdürülmesi, 1950-1960 arası DP dönemi kadar sorunsuz olmamıştır. DP iktidarında hiyerarşik bütünlük ve kararlı siyasi irade sayesinde din işleriyle ilgili kararların hızla alınıp uygulanması mümkün olmuşsa da 1960 Darbesi sonrası için aynısını söylemek zordur.

1960-1965 arasında Cumhuriyet'te yer alan haberlerde "Devrime" aykırı hareket ettiği, vaazlarında 27 Mayıs'ı eleştirdiği iddia edilen imamlarla ilgili de soruşturmalar yer alırlar. Bu iddiaların bir kısmı Diyanet İşleri Başkanlığını tekzip yayımlamaya iter. Taşradaki imamlar ve vaizler ile yeni yönetim arasındaki gerilim hem kurumun hem de gazetenin gündeminden düşmez; örneğin 11 Nisan 1961 tarihli sayıda yer alan bir tekzip 30 Mart 1961 tarihli Cumhuriyet'te yer alan haberi, bir müftünün Yassıada'daki sanıkları müdafaa ettiğine ilişkin iddiayı reddetmiştir.[37] Başkanlığın açıklamalarından vaizlerin Devrimi eleştirmediği, övdüğü veya övmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Dönemin siyasi konjonktüründe Diyanet İşleri personelinin yönetim değişikliklerine kayıtsız kalamadığı görülür. Siyasî kurumların alaşağı edildiği, devlet kadrolarındaki yeniden yapılanmaya bağlı olarak yapısal tasfiyeler olduğu bir dönemde din işlerinin bu kökten değişimin dışında kalması düşünülemez. Bununla birlikte devr-i sabık siyasi iktidar tarafından belirlenen kadroların ve politikaların baştan aşağıya değişmesine bağlı olarak din politikasının da baştan aşağıya değişeceği düşünülebilirdi. Ne var ki, tıpkı kurumun ikinci döneminin başındaki açılımların CHP iktidarında başlayıp DP iktidarında sürmesi gibi, 1950-1960 arasında hız verilerek siyasi iktidarlar tarafından sahiplenilen din politikasında liberalleşme adımlarının, siyasi iktidarla ilişkisi çetrefilli olmakla birlikte 1960-1965 arasında da devam ettiği görülmektedir.

27 Mayıs 1960 Darbesi'nin Devrim ve İnkılap tabirleri ile yüceltildiği satıhta, din adamlarından ve devlet memurlarından bu "devrime" sahip çıkmaları beklenir. Bununla birlikte devrim adı verilen söz konusu iktidar değişikliği tüm ülke çapında devlet organları tarafından meşru gösterilirken, din kurumlarının yapısına müdahale edilmeyip 1965 yılındaki yasal düzenlemeye dek Diyanet İşleri Başkanlığının bütçesi ve yetkileri, sınırlandırılmak şöyle dursun, genişletilmiştir. Bu durum, Türkiye'de din işlerinin idare işleviyle sınırlı tutulmayıp siyasi ve toplumsal rolünün kabul gördüğü ve neredeyse hiç tartışılmadan benimsendiğini göstermektedir.

37 *Cumhuriyet*, "Tekzip", 11 Nisan 1961, s. 7.

24 Aralık 1962 tarihli Cumhuriyet gazetesi, "Diyanet işleri bütçesi tartışmalara yol açtı"[38] başlığı ile verdiği haberde kurumun devlet bütçesi içinde yer almasını Anayasa'ya ve laikliğe aykırı bulan milletvekillerinin görüşlerine yer vermiştir fakat kurumun bağımsız bir yapı olmasından tamamen kaldırılmasına kadar geniş bir alanı kapsayan bu tartışmalar, hiçbir zaman hükümetlerin gündemine alınmamıştır. 1965'te 83 milyon lira olan Başkanlığın bütçesi, bir yıl sonra 147 milyon liraya yükseltilir.[39] Bir önceki yılın 19 milyon liralık bütçe artışını 3,3'e katlayarak 64 milyonluk bir artışa mazhar olan kurum, yalnızca seçim zamanlarında değil her yıl hükümetlerin ekonomik programlarında başa güreşmiştir.

1965 mayıs ayında Başkanlığın kuruluş kanunu niteliğindeki yasa tasarısı, önce Meclis'in, haziran ayında Cumhuriyet Senatosu'nun gündemine gelerek değişikliğe uğramadan yasalaşmıştır. Bütün partilerin ağız birliği edercesine söz konusu tasarının kurumun ve milletin yararına olduğunu vurgulamaları önemlidir. Zira bundan sonraki dönemde herhangi bir konuda böylesine bir konsensusun Meclis veya Senato nezdinde sağlanması mümkün olmamıştır. Bu aşamada Diyanet İşleri, siyaset üstü bir konumda kendini kabul ettirebilmiştir ama kurumsallaşma göründüğü kadar kolay olmayacaktır. Başkanlığın kuruluş ve görevleri hakkındaki bu yasa tasarısı öncelikle teşkilat yapısını yenileme kurumun hiyerarşik yapısını ve buna bağlı olarak idari görev dağılımını yerli yerine oturtma amacı taşımıştır; buna göre, bir başkanın yönetimi altında iki başkan yardımcısı ile merkez ve iller kuruluşundan oluşan teşkilat yapısı 10 üyeli Din İşleri Yüksek Kurulu ile desteklenmiştir. Bu kurul Başkanlığın en yüksek karar ve danışma organı olarak tasarlanmıştır.

22 Haziran 1965'te kabul edilerek 2 Temmuz 1965'te yürürlüğe giren yasada eskiden seçim yolu ve Başkanlığın onayı ile göreve gelen kadroların hiyerarşik atama usulü ile çalışmaları öngörülür.[40] Bununla birlikte Müşavere ve Dinî Eserleri İnceleme Heyeti yerine kurulan Din İşleri Yüksek Kurulunun ise kurum içinden seçilecek üye sayısının üç katı aday gösterilmesi yoluyla seçeceği üyelerin Diyanet İşleri Başkanının teklifi ve Başbakanın inhası ile Bakanlar Kurulu tarafından atanması öngörülür. Söz konusu kadrolar için aranan nitelikler yasada açıkça belirtilmiştir. Böylece, kurumsal kimliğin yapılandırılması yolunda en büyük adım atılmış olur.

633 sayılı yasanın 25. maddesi devlet memurlarının siyaset yasağını genişletip din görevlileri için siyasi propaganda yapmaları yanında

38 *Cumhuriyet*, "Diyanet işleri bütçesi tartışmalara yol açtı", 24 Aralık 1962, s. 1.

39 Cumhuriyet, *"1966 Bütçesi Açıklandı"*, 9 Aralık 1965, s. 1.

40 *633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun,* RG: 2.7.1965, S. 12038

siyasetçileri ve siyasi partileri övme yasağı da getirir.[41] 20 Temmuz 1965 tarihli Milliyet'te Devlet Bakanı Altınsoy "din adamlarının siyasetten uzak tutulması için gayret göstereceğiz" diyerek 633 sayılı yasanın 25. maddesindeki siyaset yasağının altını çizer. Seçimlere yaklaşık 3 ay kala yaptığı açıklamayla yeni yasanın uygulanışı hakkında bilgi vermek üzere müftüleri Ankara'ya çağırarak "siyasete alet olmamaları için bütün gayreti göstereceklerini" ifade eder.[42] Aslında Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı çalışan din adamlarının siyasi iktidarın etkisi altında kalıp ona yönelik olumlu/olumsuz beyanda bulunmaları DP döneminde başlamış, sabık devrin yetiştirdiği/atadığı kadroların yeni rejim aleyhtarı olmalarından endişe eden 1960-1965 arası hükümetler, Diyanet İşleri başkanlarını sık sık değiştirmek zorunda kalmıştır. Bu anlamda seçimler yaklaşırken din görevlilerinin yine siyasi faaliyette ve beyanlarda bulunmasının önüne geçilmek istenmiştir.

633 sayılı yasada ayrıca kurumsal kimlik edinme ve kurumsallaşma yolunda önemli bir adım olarak sözü geçen Dinî Yayınlar Döner Sermayesi'nin ödeneğinin, bu maksatla yapılan yardımlarla birlikte yayın faaliyetinde kullanılacağı belirtilirken ilginç detaylara yer verilmiştir: "Bu sermayenin işletilmesinden elde edilecek kârlar, sermaye 3 milyon lirayı buluncaya kadar döner sermayeye eklenir. Sermaye bu miktarı bulduktan sonra artanı Hazineye yatırılır ve bütçe gelirlerine geçirilir."[43] Buradan, kurumun kendine ait bir döner sermayesi olmasına karşın henüz malî özerklikten uzak bir konumda olduğu anlaşılmaktadır.

1965 tarihli ve 633 sayılı teşkilat yasasının amacı, dönemin Diyanet İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy tarafından şu şekilde ifade edilmektedir: "Yeni kanunun temel espirisi, müspet ve modern ilimle mücehhez ve aynı zamanda din bilgisi tam olan görevlileri camia içinde çoğaltmaktır. Ayrıca din görevi yapanların özel hayatlarında da bu göreve layık olmalarını sağlamaktır."[44] Bakan Altınsoy, bu vurgusuyla kurumun mevcut kadrolarında hem din bilgisi hem de pozitif bilimler açısından kusurları ve noksanları olan bir personel yapısı bulunduğunu ima etmektedir. Bu itham, önceki devrin kadrolarına dair güvensizliğin işaretidir.

Bu bağlamda Mehmet Altınsoy'un vurguları aslında sadece dönemin

41 "Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluşunun her derecesinde görev alan personel memurin kanununun hizmetliler için yasak ettiği siyasi faaliyetten başka, dinî görevi içinde veya bu görevin dışında, her ne suretle olursa olsun, siyasi partilerden herhangi birini veya onların tutum ve davranışlarını övemez ve yeremez. Bu gibi hareketleri tahkikatla sabit olanların, ilgili ve yetkili mercilerce işine son verilir." *633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun.*

42 *Milliyet,* "Minarelerdeki hoparlörler kaldırılmayacak", 20 Temmuz 1965, s. 3.

43 *633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun.*

44 *Milliyet*, "Din adamları kontrolsüz", 25 Haziran 1965 s. 3.

iktidarını değil devletin tüm kurumlarıyla dinî hayat üzerindeki denetim işlevini yerine getirmesi gerektiğini varsayan din politikasının izlerini taşır. "Türkiye'de 65 bin ibadethanede 70 bin din adamının bulunduğunu, bunların ancak 10 bin 500'ünün devletin kontrolü altında olduğunu" açıklayan Altınsoy, yeni kanunla birlikte hem din görevlilerinin refaha kavuşacaklarını, çünkü tamamının devlet memuru yapılarak düzenli gelir sahibi olacağını, hem de denetim altında tutulacaklarını vurgulamıştır.[45]

14 Eylül 1965 gazetelerine yansıyan bir gelişme siyaset içinde kurumla ilgili sorunlar ve tartışmalar çıkmaya başladığının bir göstergesiydi. "Ürgüplü ile Mehmet Altınsoy'un Arası Açıldı" başlığıyla sunulmuş bir haberde "Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy'un Diyanet İşleri personel müdürlüğüne yaptığı tayinin başbakan tarafından imzalanmaması (...) yeni bir koalisyon anlaşmazlığının çıkmasına yol açmıştır"[46] denilirken söz konusu mücadele siyasi yelpazede sağ partiler arasındaki rekabetin "din işlerinin idaresi" üzerinden nasıl sembolikleşebildiğini gösterir. Altınsoy'un tayinin imzalanmaması halinde kendisinin hiçbir kararnameye imza atmayacağını açıklaması üzerine Ürgüplü, kendisini genel başkanı Alparslan Türkeş'e şikayet eder. Daha sonra bu kararnamenin Başbakan Ürgüplü tarafından imzalandığı görülür fakat bu gerginlik, Diyanet İşleri Başkanlığı üstünden yürütülen son tartışma olmayacaktır. 1965 Genel Seçimleri sonrası Süleyman Demirel bir yıldır Diyanet İşleri Başkanlığı yapan Tevfik Gerçeker'i görevden alınır. 17 Aralık 1965'te başkanlığa getirilen İbrahim Elmalı ise 11 ay görevde kalabilecektir. İstikrarlı bir siyasi iktidarın Diyanet İşleri Başkanlığının kurumsal yönetiminde bir istikrara yol açtığını söylemek mümkün değildir.

Kurumun siyasi tartışmaların odağında kalması kurumsallaşmayı zorlaştırırken iktidar değişimlerinden etkilenmemeyi başarması 1970'lerin sonu 1980'lerin başını bulur. Örneğin daha önce Diyanet İşleri Başkan Yardımcılığı görevi yapan Tayyar Altıkulaç Ocak 1978'deki hükümet değişikliğiyle devlet bakanı olan CHP'li Dr. Lütfi Doğan tarafından Diyanet İşleri Başkanlığına getirilir ve 1980 Darbesi sonrası Turgut Özal döneminde de bu görevini sürdürür.

Sonuç

> "... kökleri dışarda olan dinî, içtimaî, siyasi bir takım yabancı akide ve mezheplere mensup kimselerin muhtelif şekiller ve vasıtalarla yaptıkları propagandalar ve yayınladıkları eserler de halk üzerinde

45 *Milliyet*, "Din adamları kontrolsüz", s. 3.

46 *Milliyet*, "Ürgüplü ile Mehmet Altınsoy'un Arası Açıldı", 14 Eylül 1965, s. 1.

> çok kötü tesirler yapmaktadır. Bunları en çok önleyecek, bu fikirlerin yayılmasına mani olacak yegâne kuvvetin din ve kudretli din adamlarının telkini olduğu da müşahede ve tecrübelerle sabittir.
>
> Binaenaleyh bu durum karşısında vazifesi din işlerini tedvir etmekten ibaret olan Diyanet İşleri Başkanlığının imam, hatip, vaiz, müftü ve din adamları yetiştirmek üzere muhtelif derecelerde meslek müesseseleri ve kurslar açmaya yetkili kılınması sadece dinî değil, aynı zamanda millî bir zaruret halini de almıştır."[47]

Akseki'nin, 1950'de, Diyanet İşleri Başkanı iken yazdığı yukarıdaki satırlar aslında Başkanlığın kurumsal kimliğini veciz bir şekilde özetlemiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı, tıpkı milliyetçi, dinî-muhafazakâr veya laik-ulusalcı siyasi aktörler gibi, "kökü dışarda" ideolojilerin ve birtakım dini istismar şebekelerinin Türk Milleti'ne zarar verdiği görüşündedir. Siyasi aktörlerin bir kısmıyla uyumlu kurumsal bir aktör olarak, Diyanet İşleri Başkanlığı, ayrıca bu zararlı akımların panzehri olabilecek tek ve/veya en büyük gücün din ve din adamları olduğunu savunmaktadır. Akseki'nin satırlarında ifade bulan bu savların şahsî fikirleri olmadığını, kurumun ilk yıllarından 1960'lara kadar çıkardığı bütün yayınlarında ve ortaya koyduğu bütün faaliyetlerinde görmek mümkündür.

Bu çalışmada Türkiye'de din-devlet ilişkileri Diyanet İşleri Başkanlığı özelinde hem makro seviyede (devlet politikaları ile ilgisi açısından) hem de mikro düzeyde (kurumsallaşma çabalarının ivme kazandığı veya önünün kesildiği momentlerin siyasi süreçler olması nedeniyle) mercek altına alınmıştır.

"Kültürel Süreklilikte Kurumsallaşmanın Rolü" başlıklı makalesinde Lynne G. Zucker kültürel sürekliliği inşa eden gerçekliklerin kurumsallaşma sayesinde mümkün olduğunu vurgulamıştır. Yani kurumsallaşma, öyle kritik bir rol oynayabilmektedir ki onlarca yıl içinde kalıplaşmış kültürel unsurların geleceğe taşınmasını sağlayabilir. Kültürel süreklilik, bir nesilden bir diğerine kurumsallaşma sağlandığı ölçüde tek biçimliliğin aktarımına, aktarılan kültürün korunmasına ve değişim girişimlerine karşı gösterilen dirence bağlıdır;[48] üst düzeyde kurumsallaşma sağlanmış olan yapılarda bir nesilden diğerine davranış biçimleri, politika üretme ve uygulama kalıpları aktarılır, korunur ve bunlar giderek değişime karşı direnç gösteren olgulara dönüşürler.

47 Ahmet Hamdi Akseki, "Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Rapor", İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, Dergah Yayınları, İstanbul 2016, s. 143-144.

48 Lynn G. Zucker, "The Role of Institutionalization in Cultural Persistence", *American Sociological Review*, 42, S. 5, 1977, ss. 726-743

Berger ve Luckmann, bir insan faaliyetinin kurumsallaşmasının aslında onun denetim altına alınması anlamına geldiğini belirtirler. Kurumların tarihsel ve nesnel gerçeklikler olarak toplum üstündeki denetleyici etkileri ve değişime karşı dirençleri doğaları gereğidir. Kurumsal dünya nesnelliğini buradan alır ve her kurum aslında nesnelleşmiş bir insan faaliyetinden başka bir şey değildir.[49]

Din-devlet ilişkisinin kurumsallaşması bu çerçevede Diyanet İşleri Başkanlığı özelinde bir kurum kültürünün oluşmasına ve bu kültür istikrarlı bir şekilde geleceğe taşınıp korunduğu ölçüde 1960 sonrasında din-devlet ilişkisindeki dönüşümlere eşlik edebilmiştir. Ne var ki, söz konusu ilişki kurumsallaşma sürecini tamamladıktan sonra, gerek devletin din politikaları açısından (makro düzeyde), gerek kurum içinde (mikro düzeyde) değişim ve açılım imkanı sınırlı kalmıştır. Kurumun ilk yıllarında devletin din politikasına olan bağlılığının, proto-kurumsallaşma döneminde idare işlevi ve sahip olduğu kısıtlı yetki ile; Tek Parti Dönemi'nin sonu ve sonrasında liberal açılımlar ve süreklilikle; 1960'tan itibaren ise kurumsallaşma ve siyasallaşma ikileminin doğurduğu sancıların toplumsal alanda doğurduğu yankılar ile öne çıktığı görülmüştür.

Ayrıca kurumun yayın politikasının yavaş yavaş gelişip özerkleştiği fakat hiçbir zaman devletin din politikasına mugayir olmadığı belirtilmelidir. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınevi tarafından basılan hutbe kitaplarında ve diğer eserlerde milliyetçi söylemlerin içselleştirilmiş olduğu, böylece kurumsal kimliğin inşası ve sürekliliğinin kolaylaştırıldığı söylenebilir.

49 Peter L. Berger ve Thomass Luckmann, *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, ss. 73-78.

Kaynakça

"Kuruluş ve Tarihi Gelişim", *Diyanet İşleri Başkanlığı*, http://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/1, (4.5.2018).

"Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* https://islamansiklopedisi.org.tr/seriyye-ve-evkaf-vekaleti, (22.03.2019).

3665 Sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki Kanunda Bazı Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, RG: 11.7.1939, S. 4255.

4827 Sayılı, Türk Ceza Kanunu'nun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun, 6.6.1941.

5634 Sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanuna Ek Kanun, RG: 29.3.1950, S. 7469.

5806 Sayılı Dini Yayınlar Döner Sermayesi Hakkında Kanun, RG: 9.7.1951, S. 7853.

633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun, RG: 2.7.1965, S. 12038

Akseki, Ahmet Hamdi, "Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Rapor", İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, Dergah Yayınları, İstanbul 2016.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.

Aytürk, Nihat vd., *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, Diyanet İşleri Başkanlığı APK Dairesi Başkanlığı, Ankara 1987.

Bardakçı, Murat, "Adnan Menderes'i suçlamaktan vazgeçin! Arapça ezanı DP ile CHP beraber serbest bırakmışlardı", *Hürriyet,* http://www.hurriyet.com.tr/adnan-menderes-i-suclamaktan-vazgecin-arapca-ezani-dp-ile-chp-beraber-serbest-birakmislardi-4560385, (8.6.2018).

Berger, Peter L. ve Luckmann, Thomass, *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, ss. 73-78.

Cumhuriyet, *"1966 Bütçesi Açıklandı"*, 9 Aralık 1965, s. 1.

Cumhuriyet, "Diyanet işleri bütçesi tartışmalara yol açtı", 24 Aralık 1962, s. 1.

Cumhuriyet, "Tekzip", 11 Nisan 1961, s. 7.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı Yazı İşleri Müdürlüğü, S. 598, 12.5.1947.

Dye, Thomas R., *Understanding Public Policy*, Pearson Education, New Jersey 2013.

Friedrich, C. J., ve Mason, Edward S., *Public Policy*, Harvard University Press, Cambridge 1940.

Hodgson, Geoffrey M., "What are Institutions?", *Journal of Economic Issues*, Vol. XL No: 1, 2006, ss. 1-25.

Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972.

Kara, İsmail, "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 18, 2000, ss. 29-55

Kara, İsmail, "Din İle Dünya: Diyanet İşleri Reisinin Hür Fikire Beyenâtı", *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam 1*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

Kutlu, Sönmez, The Presidency of Religious Affairs' Relationship with religious Groups (Sect/Sufi Orders) in Turkey", The Muslim World 98, 2/3 (April-July 2008), ss. 249-263.

Mardin, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler III*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Milliyet, "Din adamları kontrolsüz", 25 Haziran 1965 s. 3.

Milliyet, "Minarelerdeki hoparlörler kaldırılmayacak", 20 Temmuz 1965, s. 3.

Milliyet, "Ürgüplü ile Mehmet Altınsoy'un Arası Açıldı", 14 Eylül 1965, s. 1.

Selznick, Philip, "Institutionalism "Old" and "New"", *Administrative Science Quarterly*, 41, 1996, ss. 270-277.

Subaşı, Necdet, "Critical Approaches to the PRA", *Muslim World*, 2008, ss. 264-270.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 29, 14.4.1339.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 6, 25.2.1340.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 7, 3.3.1340.

Zucker, Lynn G., "The Role of Institutionalization in Cultural Persistence", *American Sociological Review,* 42, S. 5, 1977, ss. 726-743.